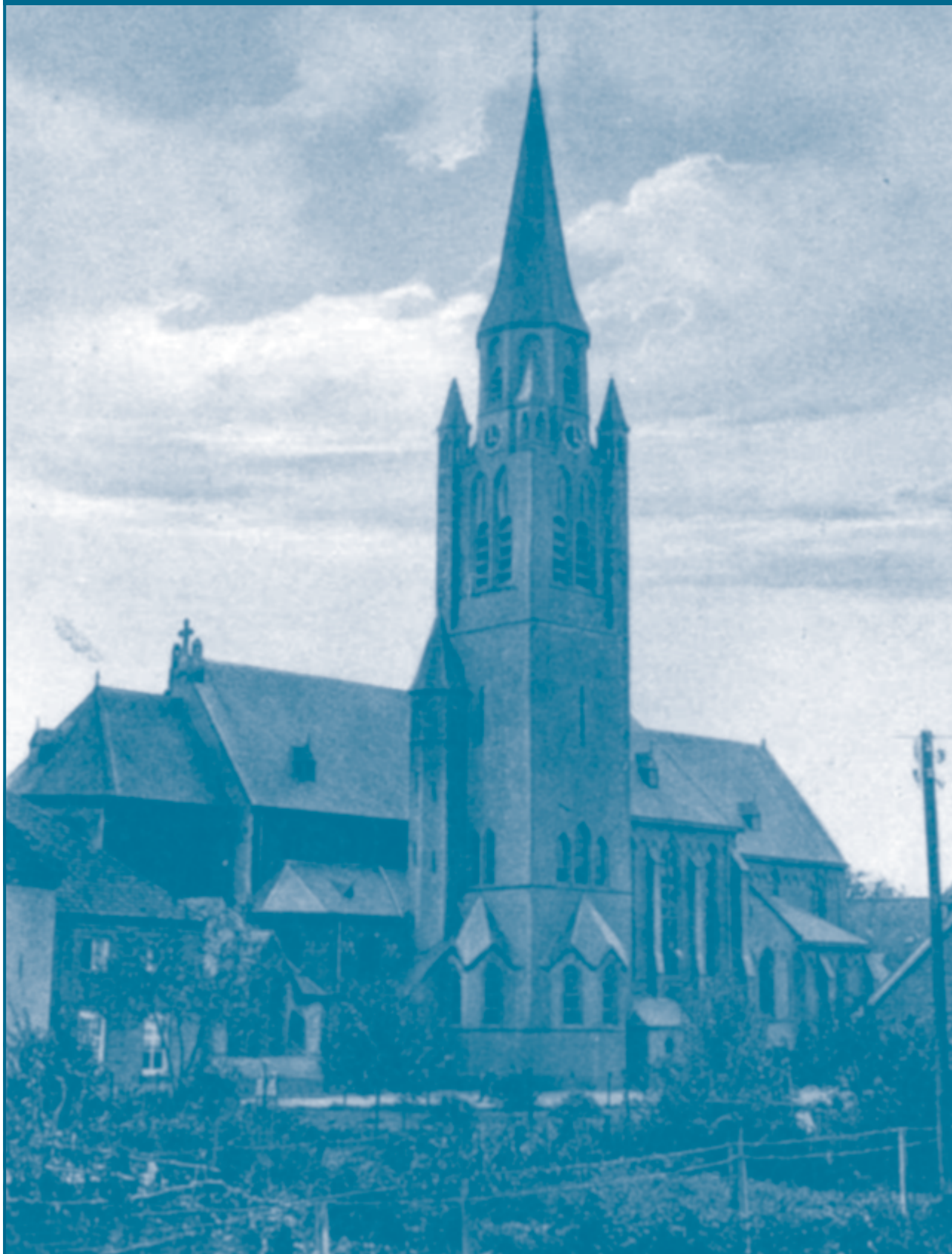

Luisterplek 33
Millingen
De uittocht van Millingen

Liberation
ROUTE

Een lessenserie voor leerlingen van de bovenbouw van de basisschool en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Lessenserie	4
Luisterverhalen	6
Les 1	7
Les 2	9
Les 3	11
Les 4	16
Bijlagen	
1: Achtergrondinformatie WOII	18
2: Dilemmatest	22
3: Literatuur WOII	25
4: Afbeeldingen evacuatiespel	26
5: Werkblad 1	28
6: Werkblad 2	30
7: Antwoorden werkbladen	34
8: Werkblad 3. 2 X 24 uur...	37
Bronnen	40
Colofon	41

Inleiding

Deze lessenserie is ontwikkeld in het kader van de Liberation Route.

De Liberation Route volgt het pad dat de geallieerden bewandelden tijdens de bevrijding van Europa. De route begint bij Normandië en loopt via Nijmegen, Arnhem en het zuiden van de Veluwe richting Berlijn. De regio Arnhem, Nijmegen, Zuid-Veluwe speelde aan het einde van de Tweede Wereldoorlog een hoofdrol op het wereldtoneel. Om Nederland te bevrijden startten de geallieerden in september 1944 Operatie Market Garden. Ondanks dat het één van de grootste luchtlandingsoperaties was uit de geschiedenis, is de operatie slechts deels geslaagd. Nijmegen werd bevrijd, maar Arnhem kon door de geallieerden niet worden behouden. Ook de Veluwe wachtte een barre winter. In februari 1945 startte vanuit dit gebied de finale van de bevrijding, Operation Veritable. Deze operatie was de start van het grote Rijnlandoffensief, een veldslag die past in het rijtje van Stalingrad, Normandië en Berlijn. Militairen en burgers waren de deelnemers in de onberekenbare oorlogsroulette die draaide om overleven of sterven, om vreugde en verdriet. Uiteindelijk werd de vrijheid herwonnen.

Veel plekken in Gelderland hebben direct te maken met historische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op verschillende plekken zijn in Gelderland langs de Liberation Route gemarkeerde

veldkeien, zogeheten luisterplekken neergezet. In de directe omgeving van deze keien zijn dingen gebeurd die de geschiedenis van de omgeving kleuren. Bij de veldkei is door middel van een hoorspel te horen wat één of meerdere personen bij die plek hebben meegemaakt.

Om ook scholieren te laten beleven wat er in hun directe omgeving zich heeft afgespeeld is deze lessenserie bij een aantal luisterverhalen ontwikkeld. De lessenserie bestaat uit vier lessen. De eerste les is een algemene les over de Tweede Wereldoorlog. De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum in de buurt, namelijk aan het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek; het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 – 1945 in Groesbeek; of Markt 12 in Aalten. De derde les zoomt in op één van de luisterplekken en handelt over datgene wat er in de directe omgeving van de leerling gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vierde les is facultatief: tijdens deze les maken de leerlingen n.a.v. de informatie uit de afgelopen lessen een monument.

Rode draad door de vier lessen in het thema 'Keuzes maken'. In de oorlog hadden de burgers te maken met een onbetrouwbare overheid. Hierdoor werden de mensen aan hun eigen lot overgelaten. Vanuit dat perspectief onderzoeken de leerlingen wat zij zouden doen als ze voor verschillende keuzes komen te staan.

Lessenserie

Doelgroep:

De doelgroep van dit project zijn jongeren tussen 10 en 14 jaar. Het project is geschreven voor leerlingen van groep 7 en 8 van het basisonderwijs en voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Doel:

De doelstellingen van het project zijn:

- De leerlingen kennen de hoofdlijnen van Operatie Market Garden.
- De leerlingen maken kennis met lokale verhalen over de bevrijding.
- De leerlingen ervaren hoe lastig het is om in oorlogstijd keuzes te maken.

De geschiedenismethodes richten zich op het landelijke verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Het project rond de Liberation Route vertelt zowel het regionale als het lokale oorlogs- of bevrijdingsverhaal.

Opzet van de lessenserie:

Het project bestaat uit vier lessen en start met het terugrijpen naar het landelijke verhaal uit de geschiedenismethode. Tijdens de eerste les wordt de kennis

van de leerlingen over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de methode opgefrist. Na deze landelijke introductie zoomen de leerlingen in de volgende lessen steeds verder in op de oorlogsverhalen uit hun eigen omgeving.

De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum. In het Airborne Museum 'Hartenstein', het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945, of Markt 12 maken de leerlingen kennis met de regionale geschiedenis in de Tweede Wereldoorlog.

Na dit bezoek volgt de derde les waarin het lokale oorlogsverhaal centraal staat. Op de luisterlocaties van de Liberation Route zijn de plaatselijke verhalen te beluisteren. Na afloop van deze les weten de leerlingen hoe de lokale geschiedenis zich verhoudt ten opzichte van de regionale en landelijke geschiedenis.

In de vierde les verwerken de leerlingen de informatie uit de voorafgaande lessen in een ontwerp voor een oorlogsmonument waarin elementen uit het landelijke, regionale en/of lokale verhaal verbeeld worden. De leerlingen kunnen zich op de website www.liberationroute.com en/of met een bezoek aan een plaatselijk oorlogsmonument laten inspireren door het bekijken van bestaande monumenten.

Opbouw in schema:

Les	Focus	Onderwerp	Lesmateriaal
1: introductie	Landelijk	Tweede Wereldoorlog	Lesmethode geschiedenis / www.liberationroute.com
2: museumbezoek	Regionaal	De bevrijding	Educatie museum
3: verdieping	Lokaal	Verhaal bij luisterplek	www.liberationroute.com
4: verwerking	Kunstzinnig	Monumenten	www.liberationroute.com

Kerdoelen

De lessen sluiten aan bij de volgende kerndoelen:

Mondelinge taalvaardigheid:

- 1 De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
- 2 De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
- 4 De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
- 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
- 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.
- 9 De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Oriëntatie op jezelf en de wereld:

- 51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
- 52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van het volgende tijdvak: wereldoorlogen en Holocaust.

- 53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Kunstzinnige oriëntatie:

- 54 De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
- 55 De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- 56 De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Kosten

De lessenserie is gratis te downloaden van

www.liberationroute.com

Voor het bezoek aan het museum is wel entreegeld verschuldigd.

Spreiding lessen:

De activiteiten zijn door de leerkracht zelf in te delen. Alleen voor het museumbezoek dient een afspraak gemaakt te worden.

Dat kan met:

 Airborne Museum 'Hartenstein' te Oosterbeek,
Hans Sommer, accountmanager/educatie
E-mail: hsommer@airbornemuseum.org
Telefoon: 026-3337710

 Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945 te Groesbeek:
E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl
Telefoon: 024-3974404

 Markt 12 te Aalten:
Telefoon: 0543-471797

Luisterverhalen

Bij deze lessenserie zijn acht luisterverhalen geselecteerd. De verhalen van die plekken te beluisteren via de website www.liberationroute.com. Ook zijn de luisterfragmenten te horen door bij de veldkeien te bellen naar 0900 54 23 728.

De geselecteerde verhalen kunt u vinden op <http://www.liberationroute.com/lr/downloads>

Luisterverhalen:

Nummer	Verhaal	Gemeente
55	Slag om de Ginkelse Heide	Ede
32	Manneneiland	Overbetuwe / Nijmegen
33	De Uittocht van Millingen	Millingen aan de Rijn / Nijmegen
14	Jan van Hoof	Nijmegen
22	Een brug te ver	Arnhem
23	De hel van Ellecom	Rheden
59	Het verscholen dorp	Nunspeet
57	De man met twee hoeden	Apeldoorn

Algemene les over de Tweede Wereldoorlog

De geschiedenismethode behandelt de Tweede Wereldoorlog. Een aanvulling hierop is deze les waarin de vraag centraal staat: **Wat zou jij doen?**

Duur:

Activiteit 1: 15 minuten

Activiteit 2: 40 minuten

Vorbereiden:

- U behandelt de Tweede Wereldoorlog via de geschiedenismethode.
- U leest de achtergrondinformatie over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Zie bijlage 1.

Benodigheden:

- Papier en pen.
- Kopieën van de dilemmatest (bijlage 2)

Activiteit 1.

U heeft het landelijke verhaal over de oorlog in Nederland aan de hand van de geschiedenismethode behandeld. Maak eventueel gebruik van deel 1 van bijlage 1 naast uw geschiedenismethode. Nu komt u hierop terug. Bespreek met de leerlingen wat ze al weten over de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor maakt u samen met de leerlingen een woordweb en stuurt het gesprek zo dat de volgende onderwerpen aan bod komen: Hoe kon de oorlog ontstaan; van wanneer tot wanneer was de oorlog; fascisme van Hitler; Jodenvervolging; het verzet; de NSB; Slag om Arnhem (Operatie Market Garden).

Activiteit 2.

In deze activiteit onderzoekt u met de leerlingen de rol van de overheid bij de veiligheid van burgers en wat je doet als je niet meer bij die overheid terecht kunt. Lees van te voren deel 2 van bijlage 1.

Inleiding:

U legt de leerlingen de volgende vraag voor.

- 1 Je bent op weg naar huis en al laat. Je had je moeder beloofd op tijd thuis te zijn voor het eten. Je ziet een jongetje rennen en struikelen op de grond. Hij blijft liggen en huilt.

Wat doe je?

- a Je stopt en probeert het jongetje te helpen. Dan maar te laat en misschien een boze moeder.
- b Je denkt: 'ik mag niet te laat komen' en je fietst door.
- c Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
- d Je hebt geen idee wat je zou doen.

U vraagt: wie kiest er voor antwoord a? En vraagt een leerling waarom die hiervoor kiest. Dit doet u bij ieder mogelijk antwoord. Bij de kinderen die kiezen voor antwoord c benadrukt u dat deze kinderen ervoor kiezen om hulp te zoeken.

U legt de kinderen een volgende vraag voor:

- 2 Je loopt op straat. Je ziet hoe een jongen een vrouw omver duwt en haar handtas afpakt. De vrouw gilt: 'Houd de dief! De jongen rent met de handtas jouw kant op.

Wat doe je?

- a Je gaat in de weg staan van de dief.
- b Je belt het alarmnummer 112.
- c Je loopt gauw de andere kant op.
- d Je hebt geen idee wat je zou doen.

Wederom vraagt u wie voor welk antwoord kiest en waarom. Bij antwoord b benadrukt u dat deze kinderen hulp zoeken bij mensen die in dienst zijn van onze overheid: namelijk de politie.

U bespreekt met de leerlingen dat we in geval van nood hulp krijgen van onze overheid. We gaan er vanuit dat die ons wel zal helpen. U vraagt de leerlingen op welke manier de overheid voor het welzijn van de mensen zorgt.

Dan bespreekt u met de leerlingen hoe dat voor de Nederlanders was in oorlogstijd. In oorlogstijd namen de Duitsers de macht over in ons land. De Duitse bezettingsmacht bepaalde de regels zonder overleg met de burgers. De Nederlanders moesten zich steeds meer aanpassen aan dat wat de bezetter wilde. Ook al ging dat ten koste van hun eigen of andermans veiligheid. Ineens waren gezagdragers niet meer de mensen die je hielpen, maar waren het mensen voor wie je bang was. Hoe moet je daarmee omgaan? De mensen reageerden daar verschillend op.

De meeste mensen in de oorlog kozen niet voor actief verzet tegen de Duitsers en hun anti-joodse maatregelen. Bespreek met de leerlingen waarom mensen dat niet deden. Er zijn meerdere redenen te bedenken. Ze waren bang en dachten dat het toch niet zou uitmaken of ze wel of niet wat deden. De eerste maatregelen die de Duitsers namen waren nog niet zo erg voor de joden. En sommige maatregelen vonden ze wel goed voor Nederland. Of ze probeerden het leven van voor de oorlog zo goed en zo kwaad als het ging voort te zetten.

Toch waren er ook mensen die op hun eigen manier in verzet gingen. Mensen pleegden grote daden van verzet maar ook kleine. Er waren mensen die niet reageerden op de oproep van Duitsers om zich te melden. Er waren mensen die stiekem kranten drukten; of mensen die onderdak boden aan joden, mensen uit het verzet of aan

jonge mannen die niet voor de Duitsers wilden werken. Er waren verzetsgroepen actief. Een voorbeeld van verzet is de Februaristaking in 1941 toen duizenden mensen het werk neerlegden als protest tegen de Jodenvervolging. Deze staking werd door de Duitsers met geweld neergeslagen. Alle verzetsdaden deden mensen met gevaar voor eigen leven. Waarom zouden deze mensen dat gedaan hebben?

Maar niet iedereen was tegen de bezetter. Er waren ook mensen die ervoor kozen de bezetter te helpen. Waarom steunden deze mensen de bezetter? Ook hier zijn veel verschillende redenen voor te bedenken. De mensen geloofden bijvoorbeeld dat Hitler ervoor zou kunnen zorgen dat er minder armoede en meer werk zou zijn. En dat het voor hen beter zou worden.

Zo maakte iedereen in de oorlog een andere keuze.

Kern:

De leerlingen maken nu de dilemmatest uit bijlage 2. Door het maken van de dilemmatest gaan de leerlingen nadenken over wat zij zelf in bepaalde situaties zouden doen.

Afsluiting:

U bespreekt met de leerlingen de resultaten van de dilemmatest.

Waarom kiest de één voor het ene antwoord en de ander voor wat anders?

Bezoek museum

Deze les is facultatief. Om een zo compleet mogelijk beeld te geven van de Tweede Wereldoorlog bezoekt u met de leerlingen een museum in de buurt. Hier bekijken de leerlingen vanuit een regionale invalshoek de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het museumbezoek zoomt in op de regionale gebeurtenissen en plaatst de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog in hun eigen omgeving in een context en is daarmee een voorbereiding op les 3 waarin de leerlingen het verhaal uit hun eigen gemeente leren kennen.

Afhankelijk van het onderwerp en de locatie van de luisterplek, kiest de leerkracht een museum in de buurt. De oorlogsmusea zijn in Oosterbeek: Airborne Museum 'Hartenstein'; in Groesbeek: het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945; of in Aalten: Markt 12. In ieder museum is educatief materiaal van het museum aanwezig.

Het museumbezoek duurt - zonder de heen en terugreis - anderhalf uur.

Vorbereiding:

- Museum naar keuze inlichten over uw komst
- Vervoer regelen (bus of ouders die willen rijden)

Wat kunt u verwachten van het bezoek aan het museum?

Het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek: Koffers vol verhalen

Het Airborne Museum 'Hartenstein' is gehuisvest in het voormalig hoofdkwartier van de Britten tijdens de Slag om Arnhem (Operatie Market Garden). De tentoonstelling belicht de gebeurtenissen van september 1944. In de presentatie komen verhalen tot leven van zowel de Britse, Poolse en Duitse militairen, als die van de burgers. Om leerlingen mee te laten beleven wat de mensen in die tijd meemaakten is het Koffertjesproject ontwikkeld. Voor dit project maakt u alleen gebruik van de les in het museum. Als voorbereiding behandelt u les 1 in deze lesbrieven. En als vervolg op het museumbezoek geeft u les 3 aan uw leerlingen. Vóór het museumbezoek ontvangt de docent een uitgebreide handleiding voor in de klas. Daarin vindt u lessuggesties voor zowel voor als na uw bezoek aan het museum en beknopte informatie over de Slag om Arnhem. In het museum verzorgt een museummedewerker een interactieve inleiding over de Slag om Arnhem. Vervolgens gaan de leerlingen op onderzoek uit. De leerlingen krijgen per twee een koffertje mee. In elk koffertje zit een verhaal van een kind of een militair uit 1944, zoekopdrachten en aanwijzingen. De docent krijgt informatie mee om het bezoek in de klas nog eens na te bespreken.

 Voor een afspraak neemt u contact op met:

Hans Sommer, accountmanager/educatie

E-mail: hsommer@airbornemuseum.org

Telefoon: 026-3337710

Adres: Utrechtseweg 232, 6862 AZ Oosterbeek

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945:

In het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 ligt midden in het luchthlandingsgebied van september 1944 (Operatie Market Garden). Een schitterend landschap met heuvels en bossen. In de vaste tentoonstelling worden thema's over WOII en de bevrijding helder en informatief belicht aan de hand van foto's, objecten, tekst, diorama's en verschillende belevingsmomenten. Zo zijn er bijvoorbeeld typische jaren '40 geuren, filmbeelden, geluidsfragmenten, een nagebouwde schuilkelder tijdens een bombardement en de gereconstrueerde cel van Titus Brandsma. Een tolerantietest en dilemmaspel nodigen uit tot zelfonderzoek. De leerling die het Bevrijdingsmuseum bezoekt, stapt in de tijd van toen. Hij/zij hoort, ziet, voelt en ruikt de geschiedenis. Het museum is een inspirerende leeromgeving. De inhoud is zijn toegesneden op de geldende kerndoelen en eindtermen. De basis van elk programma is de vaste presentatie. Er is ruimte voor kennisoverdracht, actieve kennisverwerving en er zijn inlevingsmomenten. Een gids of museumcoach begeleidt de schoolbezoeken. Deze verzorgt de ontvangst, geeft een korte inleiding en toont een mooi introductiefilmje naar keuze. Vervolgens gaan de leerlingen met de museumopdrachten aan de slag; ze kunnen daarbij terugvallen op de steun van de coach. In de Erekoepel kunnen de leerlingen ter afsluiting een wens, slogan of mening bedenken en deze in de vrijheidsboom hangen.

 Voor een afspraak neemt u contact op via:

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

Telefoonnummer: 024-3974404

E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl

Adres: Wylerbaan 4, 6561 KR Groesbeek

Markt 12:

In de Tweede Wereldoorlog was Markt 12 een woonhuis van een gewone Aaltense familie. Een kamer in dit huis was in beslag genomen door een Duitse Ortskommandant, terwijl er elders in huis onderduikers verbleven. De tentoonstelling in Markt 12 laat zien dat iedere situatie mensen vraagt om keuzes te maken, ongeacht uit welk land je komt of welk geloof je hebt: of je nu Nederlander of Duitser bent; of je nu Christen of Jood bent. In oorlogstijd worden sommige bevolkingsgroepen van hun keuzevrijheid beroofd en lijken voor anderen de keuzes soms heel zwart-wit, maar niets is minder waar. In Markt 12 duik je in de verhalen van verschillende mensen die verschillende keuzes hebben gemaakt: Duitsers en Nederlanders. Leerlingen onderzoeken in groepjes de verschillende keuzes van mensen, die in het museum voorkomen. Elk groepje zoekt uit wat één persoon deed (welke keuze hij/zij maakte), wat de omstandigheden waren die leidden tot deze keuze en wat de gevolgen waren voor henzelf en anderen. (www.markt12.nl)

Voor een afspraak neemt u contact op via:

Telefoonnummer: 0543-47 17 97

Adres: Markt 14, 7121 CS Aalten

‘De uittocht van Millingen’

In deze les staat het lokale verhaal van de Tweede Wereldoorlog centraal. De inwoners van Millingen moesten van het één op het andere moment Millingen verlaten. Dit terwijl de burgers juist dachten dat de oorlog bijna voorbij zou zijn. Deze les bestaat uit vier activiteiten. Tijdens de eerste activiteit ervaren de leerlingen dat achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan. Tijdens de tweede activiteit denken de leerlingen na over evacueren en over hun eigen waardevolle spullen. Wat kan mee en wat kan niet mee? Hoe pak je je spullen als je niet weet waar je heen gaat en wanneer je terug komt? Aan de hand van Millingse vertellingen leren de leerlingen hoe de inwoners van Millingen daar mee omgingen. Zelf spelen ze het evacuatie spel. De derde activiteit bestaat uit het luisteren van het luisterfragment in de klas of op locatie (Rijndijk, bij het voetveer). Op die plek vertrokken honderden inwoners naar onbekende, veilige plaatsen. Wat stond de evacués te wachten? Waar gingen ze naar toe? Dat was voor de inwoners toen, nog geheel onduidelijk. Tijdens de vierde activiteit fietsen of lopen de leerlingen door het dorp. Aan de hand van foto's zien de leerlingen wat de bewoners aantroffen toen ze terugkwamen.

Doel

- De leerlingen realiseren zich dat achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan.
- Leerlingen luisteren een verhaal over de oorlog en beseffen dat het grote verhaal van Market Garden, verbonden is met kleine en persoonlijke verhalen in Millingen.
- De leerlingen leren aan de hand van persoonlijke verhalen wat de uittocht betekende voor de inwoners van Millingen.

Werkwijze

- Activiteit 1 - Het verhaal van ons klaslokaal, klassikaal
- Activiteit 2 - Spullen pakken en evacueren, klassikaal
- Activiteit 3 - Het luisterverhaal, klassikaal / in tweetallen
- Activiteit 4 - Terug naar huis, in tweetallen

Duur

- Activiteit 1 – 15 minuten
- Activiteit 2 – 15 minuten
- Activiteit 3 – 40 minuten (exclusief reistijd naar luisterkei)
- Activiteit 4 – 30 minuten

Benodigheden

- Luisterfragment 33, de uittocht van Millingen
- Deze lesbrief

Activiteit 1 Het verhaal van ons klaslokaal

Werkwijze

Klassikaal

Vorbereiding

- Bedenk een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal.
- Neem een foto mee van een plek die belangrijk voor u is. Bijvoorbeeld een plek in uw huis, tuin, een vakantiebestemming of een plek van vroeger. Wat is het verhaal achter deze plek: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek?

Benodigheden

- Foto van een belangrijke plek.

Inleiding

Het verhaal van ons klaslokaal

Vertel een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal. Weten jullie nog dat ... of Niet zo lang geleden gebeurde in dit klaslokaal ... Als u het verhaal verteld heeft, vraagt u de leerlingen:

Wie van jullie kan een ander verhaal vertellen over iets dat in dit klaslokaal is gebeurd?

Laat enkele leerlingen een verhaal over het klaslokaal vertellen. Tijdens dit gesprek over gebeurtenissen in het klaslokaal mogen leerlingen elkaar aanvullen. Iedereen onthoudt immers andere aspecten van een gebeurtenis.

Hoeveel verhalen zijn er nu over ons klaslokaal verteld? Zijn dat alle verhalen die je over dit klaslokaal kunt vertellen?

Hoeveel verhalen zullen er in totaal over dit klaslokaal te vertellen zijn? Denk aan: vorig jaar zaten er andere kinderen in dit lokaal. Zij hebben andere verhalen te vertellen. Twee, drie, vier, tien, twintig jaar geleden zaten andere kinderen in dit klaslokaal. Iedere dag opnieuw gebeurt er iets anders in het klaslokaal. Kom samen met de leerlingen tot de conclusie dat er ontelbaar veel verhalen te vertellen zijn over dit klaslokaal.

Over ons klaslokaal zijn ontelbaar veel verhalen te vertellen. Op dezelfde manier zijn ontelbaar veel verhalen te vertellen over alle andere lokalen van de school, over de hal, over het schoolplein, ... Over alle plekken in hun omgeving zijn ontelbaar veel verhalen te vertellen. Wat moeten we met al die verhalen? Zijn alle verhalen even belangrijk? Wat is de meerwaarde van verhalen?

Leg dit uit aan de hand van een voorbeeld:

Laat de foto van een voor u belangrijke plek aan de leerlingen zien. Wat zie je op de foto? De leerlingen beschrijven wat ze op de foto zien. Noteer de beschrijvingen van de leerlingen op het bord. Vertel het verhaal achter de plek op de foto: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek? Vraag

de leerlingen te beschrijven waaraan ze denken als ze de plek op de foto zien. Voeg de beschrijvingen toe aan de lijst op het bord. De oorspronkelijke lijst met beschrijvingen wordt langer: het verhaal heeft meer betekenis aan de plek gegeven. Is de plek op de foto veranderd voor de leerlingen?

Als je het verhaal achter een plek kent, krijgt de plek een andere betekenis. Je herinnering aan een plek maakt dat een plek belangrijk wordt.

Activiteit 2- Spullen pakken en evacueren

Vorbereiding

- Bijlage 4: knip de afbeeldingen uit voor het evacuatie spel.
- Leg een cirkel met het langste touw in de kring.

Benodigheden

- Afbeeldingen evacuatie spel.
- 3 touwen van verschillende lengten.

Inleiding

Vertel de leerlingen dat niet alleen plekken een verhaal hebben, ook spullen hebben een verhaal. Bijvoorbeeld bij een herinnering kunnen spullen horen. Daardoor worden spullen waardevol en belangrijk voor je. Als je veel met je pop speelt, heb je daar fijne herinneringen aan. Die pop is daardoor waardevol voor je. Bespreek met de leerlingen wat hun fijne, waardevolle spullen zijn.

In de Tweede Wereldoorlog moesten veel Nederlanders hun spullen pakken en hun huis verlaten omdat die plek niet meer veilig was. Evacueren heet dat. Ook in Millingen moesten de inwoners hun koffers pakken. Millingen lag 7 km achter het front, dat lag bij Leuth langs de Kapitteldijk. Het werd dus gevaarlijk voor de inwoners. In plaats van bevrijding volgde de verdrijving uit hun eigen vertrouwde dorp.

Lees volgende uitspraken van Millingse bewoners voor:

“Het was zaak nu zo snel mogelijk zoveel mogelijk in te pakken en op te bergen. Binnen twee dagen. Geduldig overwegen wat mee te nemen en wat hier te laten was er niet meer bij.”

“We hadden toen een varken. Dat was toen gewoon, een varken vetmesten. Dus het varkeshok werd opengezet. Dat dat varken eruit kon.”

“Bij ons op de boerderij heb je acht kamers boven. Dus elke kamer werd nauwlettend gecontroleerd, wat mee moest of kon en dat werd ingepakt, zo goed en zo kwaad als het ging en dat werd naar de deel gebracht waar die karren stonden. Ik geloof niet dat ik zulke dramatische dagen nog meegemaakt heb, behalve wat na die tijd kwam.”

“Wat moet je meenemen? Waar kwam je terecht. We dachten natuurlijk allemaal, dat het maar voor twee of drie weken zou zijn. Daarom verstopten we de voornaamste kleren en dingen.”

“Wat men meenemen kon, inpakken. En wat goed was dat men thuis moest laten, verstoppen. Begraven was de enige manier.”

Stel dat jullie opeens moeten vertrekken, te voet. Je weet niet waar je heen gaat en je weet niet hoelang je weg blijft. Kunnen de waardevolle spullen dan mee? Of moeten er andere dingen ingepakt worden? Wat zouden de leerlingen dan meenemen? Welke keuzes zouden de leerlingen maken, nemen ze fijne spullen mee of juist alleen praktische dingen? Voer een kort klassengesprek met de leerlingen over deze dilemma's. Speel daarna het evacuatie spel.

Start het spel: Wat neem je mee als je snel weg moet?

Op de grond is met een touw een grote cirkel gemaakt.

Vraag de leerlingen uit de foto's 25 voorwerpen te kiezen die ze mee willen nemen als ze zouden moeten evacueren.

Deze leggen ze in de cirkel.

Na het bekijken van de voorwerpen die de leerlingen hebben gekozen, legt u met een touw nog een cirkel en vraagt de leerlingen uit de 25 voorwerpen slechts 10 voorwerpen te kiezen. Ga in gesprek met de leerlingen. Wat neem je mee en waarom juist dat? Wat heb je echt nodig of wat komt goed van pas als je een tijd van huis weg moet? Ze leggen de gekozen afbeeldingen in de kleinere cirkel.

Wederom legt u een cirkel met een touw en vraagt de leerlingen maar 5 voorwerpen te kiezen. Wat heb je echt nodig? Waarom kies je nou juist deze? Ze plakken op wat ze gekozen hebben en schrijven erbij waarom ze deze hebben gekozen.

Activiteit 3 - Het luisterverhaal

Vorbereiden

- Downloaden luisterverhaal 33 via <http://www.liberationroute.com/lr/downloads> Via deze webpagina kunt u de verhalen in mp3-formaat downloaden. Door op het bestand te klikken, wordt het bestand geopend. U kunt dan de optie 'opslaan als' kiezen. Daarnaast kunt u het bestand ook direct afspelen op uw computer.
- Kopiëren werkblad 1, bijlage 5.

Benodigheden

- Luisterverhaal 33.
- Kopieën werkblad 1.
- Bijlage 7 met antwoorden werkblad 1.
- Één of meer Bosatlassen.

Opties

- Beluister het fragment in de klas.
- Beluister het fragment op locatie, op de Rijndijk bij het voetveer, met de hele klas of in tweetallen. Voor klassikaal op locatie luisteren: download het fragment, brand het op een cd en speel af met cd-speler. U kunt de leerlingen vragen een mp3-speler mee te nemen naar school. Het fragment kan op de mp3-speler gezet worden zodat leerlingen het op locatie in tweetallen kunnen luisteren. Bij de luisterkei staan bankjes en er is voldoende gras waar de leerlingen rustig kunnen zitten.

Het luisteren van het fragment is een essentieel onderdeel van het project. Het verhaal wordt versterkt door de plek. De leerlingen krijgen een beeld van de plek waar het verhaal zich heeft afgespeeld. Als de leerlingen beseffen dat ze op de plaats staan waar de personen uit het fragment ook stonden, beklijft het verhaal beter en krijgt het een diepere laag van betekenis. Ook zullen ze zien welke schade de oorlog heeft aangericht en welke 'litttekens' na al die jaren nog steeds zichtbaar zijn. De plek, die voor de leerlingen zo gewoon is, krijgt daardoor eveneens een diepere laag van betekenis.

Deel werkblad 1 uit aan de leerlingen en start het fragment. Het luisterverhaal over de uittocht in Millingen geeft weer hoe een Millings gezin de spullen pakt en op weg gaat. De leerlingen beantwoorden in tweetallen de vragen op het werkblad. Bespreek de antwoorden klassikaal.

Activiteit 4 - Terug naar huis**Voorbereidingen**

- Bekijk de plekken op de kaart en bereid een route voor (vanaf school of vanaf het luisterpunt)
- Kopiëren werkblad 2, bijlage 6.
- Zorg, indien nodig, voor extra begeleiders.

Benodigdheden

- Kopieën werkblad 2.
- Antwoorden werkblad 2.

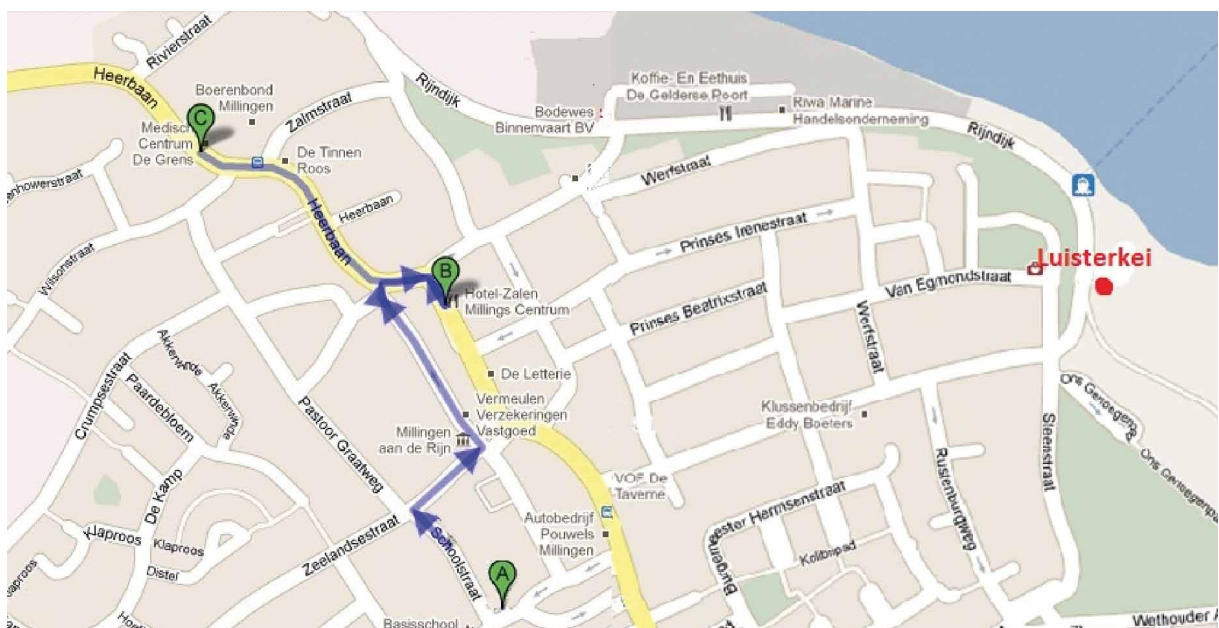

Inleiding

Toen de Millingse bevolking na zes maanden naar huis terug keerde, zag het dorp er anders uit dan toen ze het hadden achtergelaten. Veel huizen waren verwoest of beschoten, huizen waren geplunderd en de kerktoren was ingestort. Er was ook veel waterschade, omdat Millingen tijdens de evacuatie geruime tijd onder water had gestaan. Deel werkblad 2 uit aan de leerlingen.

Werkwijze

Op locatie komen de leerlingen er achter hoe Millingen er uit zag voordat de bewoners weggingen en hoe ze het aantroffen toen ze terugkwamen. Ze bekijken de kerk (a), hotel Stoffelen (b) en het oorlogsmonument (c). Ze werken in tweetallen aan de vragen. De leerlingen lopen of fietsen de route zoals u ziet op de kaart.

Aanvullend

De leerlingen weten na deze vier activiteiten meer over de evacuatie van Millingen in 1944-45. Millingen is nog een keer geëvacueerd. In 1995 moesten de bewoners Millingen verlaten vanwege hoog water. Bespreek met de leerlingen wat de verschillen en overeenkomsten moeten zijn geweest tussen deze twee ingrijpende gebeurtenissen. (Vervoer, communicatie, angst, dreiging, informatievoorziening, spanning, emoties etc.) De leerlingen kunnen navraag doen bij ouders, familie of burens die deze evacuatie hebben meegemaakt. Bespreek de bevindingen van de leerlingen in de klas.

Maak een monument

mo-nu-ment het; o -en 1 iets dat opzettelijk bestemd is om de herinnering aan iem of iets te bewaren; gedenkteken 2 gebouw, terrein enz., van algemeen belang vanwege schoonheid, wetenschappelijke waarde enz.

De leerlingen maken een monument om personen uit het verhaal van de luisterplek te herdenken. In deze les gaan de leerlingen zelfstandig aan het werk met een fotografie opdracht. Dit bestaat uit drie activiteiten.

Doel

- De leerlingen leren het verhaal kennen van de Millingse evacués.
- De leerlingen leven zich in in de verschillende aspecten van het evacueren.

Werkwijze

Inleiding – klassikaal.

Activiteit 1 – in groepjes lezen de leerlingen teksten en bereiden de foto-opdracht voor.

Activiteit 2 – in groepjes maken de leerlingen de foto's (op school en eventueel op locaties).

Activiteit 3 – het presenteren van de fotostrip op school.

Duur

Inleiding – 15 minuten

Kern – 90 minuten (op of buiten de school)

Afsluiting – 30 minuten

Vorbereidingen

- Kopieer bijlage 8: werkblad 3 '2 x 24 uur...'
- Regel per groepje een opgeladen digitale camera met voldoende geheugen. Indien deze niet op school aanwezig zijn, vraagt u de leerlingen zelf een camera mee te nemen.
- Verzamel met de leerlingen attributen (bijvoorbeeld:

serviesgoed, pannen, koffers, gereedschap, etc.) en kleren (hoedjes, jassen, sjaals e.d.) om de scènes aan te kleden.

Benodigheden

- Kopieën werkblad '2 x 24 uur...'
- Per groepje een digitale fotocamera.
- Gekleurd papier om de foto's op te plakken.

Inleiding

Een monument is een standbeeld, gedenksteen of kunstwerk dat is gemaakt om te herinneren aan een persoon of aan een belangrijke gebeurtenis. Ook vanwege de Tweede Wereldoorlog zijn veel monumenten gemaakt. Bijvoorbeeld het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam waar op 4 mei ieder jaar de oorlogsdoden herdacht worden. Op de website www.liberation.com staan een aantal oorlogsmonumenten in de omgeving vermeld.

U bespreekt met de leerlingen of zij in hun directe omgeving een monument weten (bijvoorbeeld: gedenksteen, standbeeld, kunstwerk, soms zijn er van die plekken langs de weg waar mensen bloemen neerleggen omdat daar iemand verongelukt is).

U vraagt de leerlingen waarom deze monumenten er zijn. Waarom we herinneren. Vinden ze dat belangrijk? Vinden de leerlingen dat het herdenken moet stoppen? Waarom wel of niet? Ieder jaar wordt op 4 mei de oorlog herdacht door onder andere kransen te leggen bij monumenten. Ieder jaar vindt er in Millingen bij het monument naast het gemeentehuis ook een herdenking plaats. Hoelang denken de leerlingen dat we doorgaan met het herdenken van de oorlog? Zullen we dat over 50 jaar nog doen? Een van de belangrijkste redenen om te gedenken is de dankbaarheid voor de vrede.

Monumenten zijn middelen om te herinneren. Ook beelden en foto's herinneren ons aan bepaalde gebeurtenissen. Van de evacuatie bij Millingen zijn geen foto's. Als verwerkingsopdracht maken de leerlingen een fotostrip van foto's.

Kern

Op 18 oktober 1944 kregen de inwoners van Millingen te horen dat ze 2 x 24 uur de tijd hadden om hun spullen te pakken en hun huizen te verlaten. Waar moesten ze naartoe? Hoe lang zou dit duren? Wat kon er meegenomen worden en wat moest worden achtergelaten? Er moesten belangrijke keuzes gemaakt worden in zeer korte tijd. Hoe zou het zijn om je huis zomaar achter te laten en niet te weten wanneer je weer terug kunt gaan? De leerlingen proberen zich aan de hand van deze opdracht in te leven in de situatie van de Millingse bevolking.

Deel het werkblad 3 uit aan de leerlingen. Verdeel de klas in groepjes van 4 à 6 leerlingen. Ieder groepje maakt vier foto's aan de hand van vier stukjes tekst over de uittocht van Millingen. (U kunt ervoor kiezen om de opdracht in te korten. Dan deelt u de groep van te voren op in 4-6 tallen en geeft u elke groep 1 verhaal, dan hoeft er per groep maar 1 foto gemaakt te worden en kan het verhaal als fotostrip samen komen door de foto's van de verschillende groepen achter elkaar te plaatsen).

Bespreek met de leerlingen de opdracht en werkblad met daarop de volgende stappen:

1. De leerlingen lezen gezamenlijk de teksten. Daar kiezen ze een element uit wat ze aanspreekt en wat ze kunnen uitbeelden. Bijvoorbeeld het in paniek inpakken van koffers.
2. De leerlingen maken een woordweb per tekst. Op hun opdrachtenblad staat hier een voorbeeld van, geef zo nodig nog een voorbeeld en help de leerlingen op weg.

3. Aan het eind van deze les maken de leerlingen een plan van aanpak aan de hand van de vragen:

Wie Welke mensen komen er in dit verhaal voor? Wie gaat deze mensen spelen en wie maakt de foto?

Wat Om welke gebeurtenis gaat het? Kijk goed naar de woorden die je in het woordweb hebt opgeschreven. Wat heb je allemaal nodig? Welke voorwerpen heb je nodig?

Waar Op welke locatie speelt dit verhaal zich af? Is dat in een woonkamer, of buiten?

Hoe Hoe ga je de foto maken? Vanuit welke positie? Hoe kijk je op de foto, welk gevoel beeld je uit?

Je gezichtsuitdrukking is heel belangrijk, let daar op.

- 4 en 5. De leerlingen gaan zelfstandig aan de slag met het aankleden van de scènes en het fotograferen. Dit kan op school of op locatie. Binnen schooluren of buiten schooluren. In het laatste geval kunt u het als een huiswerkopdracht meegeven aan de leerlingen.

6. De leerlingen presenteren hun fotostrip op school in de klas. Alle foto's zijn uitgeprint (op school of thuis). En de leerlingen plakken de foto's op gekleurd papier.

Afsluiting

Elk groepje presenteert kort de eigen fotostrip. Daarin komt aan bod wat ze hebben uitgekozen uit het stukje tekst, welke emoties ze hebben proberen uit te beelden en welke keuzes ze hebben gemaakt. Bespreek ook met de leerlingen of ze zich goed hebben kunnen inleven in de verhalen van de Millingse bewoners.

Tweede Wereldoorlog

Wat er aan vooraf ging

In de jaren dertig van de 20e eeuw was er wereldwijd veel armoede. Door een economische crisis waren veel mensen werkloos en arm. Vooral de mensen in Duitsland hadden het zwaar te verduren. Omdat Duitsland de Eerste Wereldoorlog had verloren moest het land veel geld (herstelbetalingen) betalen aan de landen die deze oorlog hadden gewonnen. Veel Duitse mensen waren arm, werkloos en ontevreden. Adolf Hitler werd de leider van de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP). Hij vertelde de Duitsers dat hij van Duitsland weer een machtig land zou maken. Steeds meer mensen geloofden hem en zo werd zijn macht en de macht van zijn partij steeds groter.

Hitler aan de macht

In 1933 kwam Adolf Hitler met de NSDAP in Duitsland aan de macht. Hitler wilde van Duitsland het machtigste land van Europa maken. Eerst richtte hij zijn pijlen op Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, vervolgens wilde hij Duitslands grote tegenstander in West-Europa uitschakelen: Frankrijk. In de aanval op Frankrijk zouden ook Nederland en België worden bezet. Voor Hitler waren niet alle mensen gelijk. De NSDAP propageerde Jodenhaat. Hij vond het Arische of Germaanse ras beter dan de rest. Hij vond bijvoorbeeld joden, zigeuners en mensen met een niet blanke huidskleur minder waard.

Aanval op Nederland

Op vrijdagochtend 10 mei 1940 werden veel Nederlanders wakker van het gebrom van vliegtuigen, ontploffende bommen en het geratel van tanks. Duitse soldaten waren de grens over getrokken. De oorlog was begonnen. De Nederlandse soldaten probeerden de Duitsers tegen te houden langs de verdedigingslijnes. Zo'n linie was de

Grebbelinie, een waterlinie die loopt van Rhenen tot Spakenburg, tussen de Utrechtse heuvelrug en de Veluwe.

Capitulatie Nederland

Het Nederlandse leger was veel te zwak om de Duitse aanval te kunnen afslaan. De Nederlanders waren niet goed voorbereid, ze hadden verouderd materieel, terwijl het Duitse leger allemaal nieuw en modern wapentuig had om mee te vechten. Nadat de Duitse luchtmacht op 14 mei 1940 het centrum van Rotterdam had gebombardeerd, en andere steden hetzelfde lot wachtte, besloot de Nederlandse legerleiding te capituleren. De regering en de koningin waren toen al uitgeweken naar Engeland.

Bezetting Nederland

Aanvankelijk leek de bezetting mee te vallen, maar al snel werd duidelijk wat onvrijheid betekende. Nederlandse mannen werden gedwongen in Duitse fabrieken te werken. Gaandeweg werden mensen zonder vorm van proces opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen. Het eten ging op de bon. 's Avonds moest iedereen binnen blijven en de ramen verduisteren. Omdat de aanvoer van grondstoffen een probleem was, namen de Duitsers alles mee wat voor hen bruikbaar was. Omdat ze bijvoorbeeld het rubber van de fietsbanden nodig hadden, fietsten de mensen op houten banden. Het brons van de kerkklokken gebruikten ze om munitie van te maken. Het gelui van klokken hoorde je niet meer.

Jodenvervolging

Vooral joden werden vervolgd. De joden kregen al snel te maken met steeds minder rechten: ze mochten niet meer overal komen. Ze moesten een Jodenster dragen zodat iedereen kon zien dat ze joden waren. Op hun

persoonsbewijs werd een grote J gestempeld. Ze moesten bij elkaar gaan wonen in bepaalde wijken. De Duitse bezetter transporteerde meer dan 100.000 joodse mannen, vrouwen en kinderen in goederentreinen vanuit Nederland naar concentratiekampen, waar de meesten werden vermoord.

De Duitsers werden in Nederland bijgestaan door leden van de Nationaal- Socialistische Beweging (NSB) die een vergelijkbare ideologie hadden, en door meelopers en profiteurs. Aan de andere kant stond het verzet, dat vooral tegen het einde van de oorlog aanhang kreeg. Het grootste deel van de bevolking was anti-Duits maar passief.

De slag om Arnhem

Toen in de zomer van 1944 grote delen van Frankrijk en België bevrijd waren, begon de geallieerde opmars naar het noorden. Het plan was om in één keer alle bruggen over de grote rivieren de Maas, de Waal en de Rijn te veroveren, en dan door te trekken naar het IJsselmeer. Dit plan had de codenaam 'Operation Market Garden'. Op een zomerse dag, 18 september 1944, landden Engelse parachutisten op de Ginkelse hei bij Ede, en bij Wolfheze en Heesum. De sterke Duitse legermacht die op dat moment toevallig met tanks en pantserwagens in de buurt van Arnhem was, hadden ze niet verwacht. Een kleine groep van zeventienvijftig soldaten, onder leiding van luitenant-kolonel John Frost, bereikte onderlangs de Rijn de Rijnbrug. Omdat hulp van de grondtroepen uit de richting van Nijmegen uitbleef, en de rest van de divisie niet verder kwam dan de buitenwijken van Arnhem, moesten de mannen van John Frost na vier dagen de strijd opgeven. Ze gaven zich over aan de Duitsers. Na enkele dagen hevige strijd moesten ook de Engelsen, die niet verder dan Oosterbeek en de buitenwijken van Arnhem waren gekomen, zich overgeven. Ze zochten 's nachts over de Rijn bij Driel een veilig heenkomen. Operatie Market Garden was mislukt.

Evacuëren

Als gevolg van de gevechten van Operatie Market Garden moesten de inwoners in de omtrek van Arnhem huis en haard verlaten. De Duitsers waren bang dat de bevolking de geallieerde troepen zou helpen en sommige de bewoners te vertrekken. Ook waren deze gebieden te gevaarlijk voor de burgers omdat er zwaar gevochten werd. De inwoners namen mee wat ze mee konden nemen, maar moesten heel veel spullen onbeheerd achterlaten. De mensen die boven de Rijn woonden, gingen naar het noorden. Beneden de Rijn werden de burgers geëvacueerd door de geallieerden. Hier vertrokken de bewoners naar het zuiden van het land, naar bevrijd gebied.

Hongerwinter

Het noorden en westen van Nederland kreeg te maken met de Hongerwinter. Door extreem voedselgebrek verzwakte de bevolking en kwamen enkele tienduizenden mensen om. In mei 1945 lukte het om de rest van Nederland te bevrijden.

Vrede

De vredesonderhandelingen waren in hotel 'de Wereld' in Wageningen. Hier tekende in mei 1945 de Duitse commandant de overgave in aanwezigheid van Prins Bernard. De wederopbouw kon beginnen.

Het verzet tegen een onbetrouwbare overheid in oorlogstijd

De Nederlandse regering verbleef vanaf mei 1940 in Londen in ballingschap. In Nederland namen de Duitsers de macht over en Hitler benoemde functionarissen die het bestuur van Nederland moesten leiden. Nederland moest steeds meer gaan lijken op het Duitsland dat Hitler wenste.

Nederland werd eigenlijk een provincie van Duitsland. Een van de eerste maatregelen was dat de klok gelijk werd gezet met de tijd in Berlijn. De hoogste gezagsdrager van het Duitse bestuur in Nederland, was de Oostenrijkse nationaalsocialist Seyss-Inquart. Hij was Rijkscommissaris en stond rechtstreeks onder Hitler. Verder werd Nederland ook nog bestuurd door 1500 bestuursambtenaren. Zij oefenden toezicht uit en gaven bevelen die door de Nederlandse ambtenaren moesten worden uitgevoerd.

Onder Duits gezag

Aanvankelijk was er weinig verzet tegen de Duitse overheersing. De Nederlandse bevolking hoopte het leven van voor de oorlog te kunnen voortzetten. En in het begin voerden de Duitsers nog milde maatregelen in. De Duitsers wilden dat steeds meer mensen nationaalsocialistisch werden. Ze maakten propaganda voor het nationaalsocialisme d.m.v. affiches, kranten, radio-uitzendingen en voorprogramma's in bioscopen. De Eerste en de Tweede Kamer werden uitgeschakeld en politieke partijen mochten niet meer bestaan. Gaandeweg beheersten de Duitsers steeds meer onderdelen van de Nederlandse samenleving. De politie moest de Duitse bezettingsmacht dienen. De rechtspraak kwam steeds meer in handen van de bezetter. Door al deze maatregelen begon het verzet van de Nederlanders te groeien. Met kleine acties werd er geprotesteerd en verzet gepleegd

tegen de Duitsers. Er kwamen verzetsblaadjes en stakingen. Maar over het algemeen ging het dagelijks leven van de Nederlanders vrij rustig door. Mensen gingen naar de film en de kinderen naar school. Mensen gingen dagjes uit, ze vierden Sinterklaas met cadeautjes en er was genoeg te eten.

Geleidelijk buitensluiten van joden

Als een sluipend gif begonnen de Duitsers vanaf het begin van de oorlog met anti-joodse maatregelen. Relatief 'kleine' maatregelen die in het Nederland van toen nauwelijks opvielen. Al na twee maanden na het begin van de oorlog mochten de joden niet meer meewerken aan de luchtbescherming. In september 1940 mochten overheidsdiensten geen joden meer aannemen. Vervolgens moesten de joden zich - zogenaamd voor hun eigen veiligheid - laten registreren. Stap voor stap werden de joden steeds verder geïsoleerd. Omdat het zo geleidelijk ging, wekte het weinig reactie op van de burgers.

Februaristaking 1941

Vanaf 1941 werden de anti-joodse maatregelen van de Duitsers grimmiger. In Amsterdam woonden veel joden. Als reactie op een razzia in de Amsterdamse Jodenwijk, legden Amsterdamse trambestuurders en arbeiders in februari 1941 het werk neer. Deze staking breidde zich uit tot Haarlem, de Zaanstreek en Utrecht. Met geweld braken de Duitsers deze staking. Er vielen doden en gewonden. Uit angst voor het geweld gingen de mensen weer aan het werk. Er volgden represailles van de Duitsers. Een aantal mensen die hadden meegedaan aan de staking werden doodgeschoten en de steden die mee hadden gedaan aan de staking moesten hoge boetes betalen. De Duitsers lieten hun masker vallen en gingen steeds opener over tot Jodenvervolgving.

Groeiend verzet tegen het nieuwe gezag

In de provincie woonden minder joden dan in de Randstad dus hier vielen de anti-joodse maatregelen minder op en was er aanvankelijk minder reden tot verzet. Vanaf 1943, toen mensen moesten gaan werken in Duitsland, veranderde het dagelijks leven van de Nederlanders drastisch. Steeds meer mensen weigerden zich aan te passen aan de oorlogsomstandigheden en samen te werken met de bezetters. De anti-Duitse stemming nam toe. Hoe meer het verzet groeide, hoe harder de Duitsers reageerden. Ze gingen steeds strenger controleren en wilden steeds meer groeperingen in de Nederlandse samenleving beheersen. Zo moesten kunstenaars lid worden van de nationaal-socialistische Kultuurkamer. De omroeporganisaties werden vervangen door één Rijksradio: De Nederlandse Omroep. Alle vakverenigingen gingen op in het Nederlandse Arbeidersfront. De NSB werd de enige politieke partij die was toegestaan.

Doe de dilemmatest:

- 1** Je bent op weg naar school. Je bent een beetje zenuwachtig: je moet zo een spreekbeurt houden. Vlak voor je rijdt een klein meisje met haar fiets tegen een stilstaande auto. Ze huilt vreselijk, en haar fiets is kapot.

Wat doe je?

- a** Je denkt: 'ik mag niet te laat op school komen' en je fietst door.
- b** Je stopt en probeert het meisje te helpen. Dan maar te laat op school en misschien een boze juf.
- c** Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 2** Je loopt door de winkelstraat. Je hoort schreeuwen in de fotozaak en het alarm gaat af. Er rennen een jongen en een meisje met een dure camera de winkel uit. Ze hollen in jouw richting.

Wat doe je?

- a** Je probeert zo te gaan staan dat ze niet langs je komen.
- b** Je belt het alarmnummer 112.
- c** Je ziet opeens dat je veter los is...
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 3** Het is 1940, het eerste oorlogsjaar. Je zit in de klas met een joods meisje en de dochter van een NSB'er. Je kunt het met beiden goed vinden. Je moet een werkstuk maken. Het liefst doe je dat met beide meisjes. Maar de dochter van de NSB'er wil het joodse meisje er niet bij hebben.

Wat doe je?

- a** Je vindt het belangrijk goede maatjes te blijven met de dochter van de NSB'er en zegt tegen het joodse meisje dat ze een ander groepje moet zoeken.
- b** Je besluit met het joodse meisje samen te werken.
- c** Je denkt: 'mij te lastig hoor', en zoekt een ander groepje.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 4** In 1944 is er bijna niets meer te eten in jouw woonplaats. Samen met een vriend probeer je eten bij elkaar te zoeken bij boeren. De honger is zo groot dat je besluit om alleen naar Groningen te gaan. Je vriend mag niet van zijn ouders.

Wat doe je?

- a** Je gaat toch: de honger is enorm.
- b** Je besluit om niet te gaan, want die ouders hebben eigenlijk wel gelijk.
- c** Je probeert een andere vriend over te halen om ook mee te gaan.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 5** Het is avond en donker buiten. Niemand mag meer op straat zijn. De bel gaat. Je weet dat dit alleen maar gevaar kan betekenen. Iemand die zich moet verstoppen voor de Duitsers, bijvoorbeeld.

Wat doe je?

- a** Je doet open, zonder erbij na te denken. Als iemand hulp nodig heeft, is hij welkom.
- b** Je denkt aan de gevaren voor jezelf en je familie, en laat de deur dicht.
- c** Je doet de deur op een kiertje open en fluistert: 'Ga maar naar de overburen'.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 6** De Duitsers hebben mensen nodig om in hun fabrieken te werken. Ook jij krijgt een oproep: je moet je morgen melden.

Wat doe je?

- a** Je vraagt je baas een brief te schrijven dat je onmisbaar bent. Dat is niet zo, maar dan hoef je nu nog niet mee.
- b** Je meldt je op tijd bij de Duitsers.
- c** Je duikt onder bij vrienden die ergens anders wonen. Maar je weet dat dit gevaarlijk kan zijn voor je ouders, broer, zus: misschien worden zij gestraft.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 7** Je loopt op straat en er klinkt afweergeschut. Iedereen duikt een schuilkelder in. Volwassenen duwen je weg om zelf de kelder in te komen.

Wat doe je?

- a** Je holt naar een andere schuilkelder.
- b** Je vecht jezelf naar binnen: jij wilt ook veilig zitten!
- c** Je probeert op straat ergens te schuilen en hoopt er het beste van.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 8** School is er niet meer en je hebt ontzettende honger. Samen met vrienden probeer je eten te vinden bij boeren. Dan besluiten je vrienden om een broodkar van een bakker om te duwen om zo broden te pikken.

Wat doe je?

- a** Je wilt niet meedoen: stelen kan echt niet!
- b** Je besluit om langs nog meer boeren te gaan.
- c** Je wilt niet stelen, maar de honger is te groot.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

Kijk op het antwoordblad: wat voor type ben jij?

Kijk bij iedere vraag welk antwoord (a, b, c, d) je hebt gegeven.

Vul hieronder per vraag je punten in. Voor een d-antwoord krijg je geen punten.

- 1** **a** – 1 punten; **b** – 8 punten; **c** – 4 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 2** **a** – 8 punten; **b** – 4 punten; **c** – 1 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 3** **a** – 1 punten; **b** – 7 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 4** **a** – 8 punten; **b** – 2 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 5** **a** – 8 punten; **b** – 1 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 6** **a** – 2 punten; **b** – 4 punten; **c** – 4 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 7** **a** – 4 punten; **b** – 8 punten; **c** – 2 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 8** **a** – 1 punten; **b** – 2 punten; **c** – 8 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)

Tel al je punten bij elkaar op: ..... punten

Tel nu het aantal keer dat je antwoord d hebt gegeven: ..... keer

Wat zegt het antwoord over jou?

Heb je meer dan vier keer een d ingevuld?

Vond je het zo moeilijk? Of had je geen zin om na te denken? Toch maar eens doen – keuzes maken is heel belangrijk! Als je nooit durft te kiezen, kiest een ander voor jou.

Heb je 16 punten of minder?

Je hebt wel wat weinig punten. Je bent erg voorzichtig. Daarmee had je een grote kans de oorlog te overleven. Maar als iedereen zo was geweest als jij, had de oorlog misschien wel langer geduurd.

Heb je 17 – 30 punten?

Je bent voorzichtig en kiest meer voor veiligheid dan avontuur. Je vindt je eigen familie erg belangrijk. Je denkt goed na voor je een keuze maakt en weegt de risico's tegen elkaar af. Maar soms durf je wel dapper te zijn.

Heb je tussen 31 en 42 punten?

Je bent dapper, maar denkt ook goed na over de risico's die je loopt. Jij wil graag mensen helpen, maar houdt je ogen open voor het gevaar. Daarom doe je ook wel eens niets. Mensen zoals jij waren heel belangrijk voor het verzet.

Heb je meer dan 42 punten?

Ben je echt zo moedig? Of ben je vooral onvoorzichtig? Je moet ook wel aan je eigen veiligheid denken! Je had je in de oorlog vast ingezet voor iedereen die vervolgd werd. Maar of jij het zelf overleefd zou hebben, is maar de vraag.

Deze dilemmatest is ontwikkeld door

literatuur over de Tweede Wereldoorlog

Tip: leg op een aandachtstafel in de klas deze boeken ter inzage en kies een boek als voorleesboek.

Achtergrondliteratuur (zie: <http://www.entoen.nu/>)

- De Duitse inval in Nederland en het bombardement op Rotterdam
- Verhalen uit het verzet: de overval in Leeuwarden, Putten, Hannie Schaft, Engelandvaarders
- De NSB
- De Hongerwinter
- De Slag om Arnhem, D-day en de bevrijding in mei 1945

Leesboeken over Tweede Wereldoorlog:

- Eric Heuvel, De ontdekking (Amsterdam 2003); dit stripboek behandelt op een inzichtelijke manier de dilemma's van de Nederlandse bevolking in oorlogstijd
- Zwarte confetti, foto's, verhalen, gedichten en tekeningen over de oorlog (10+)
- Paul Biegel, De karabijn (8+)
- André Boesberg, Zwarte stad (Rusland, 1942) (12+)
- Herman van Campenhout, Pikadon (Hiroshima) (12+)
- Mirjam Elias, Het verlaten hotel
- Reg Grant, De Tweede Wereldoorlog in Europa (12+ info)
- Dennis Hamley, De Tweede Wereldoorlog (12+ info)
- Evert Hartman, Oorlog zonder vrienden (12+)
- Els Pelgrom, Kinderen van het Achtste Woud (12+)
- Aline Sax, Mist over het strand (12+)
- Jan Terlouw, Oorlogswinter (12+)
- Sandi Toksvig, Hitlers kanarie (Denemarken) (9+)
- Anke de Vries, Belledonne kamer 16 (Frankrijk) (12+)
- Anna en Wout Woltz, Post uit de oorlog (Amsterdam)(12+)
- Oorlog 40- 45.nl. (13+)

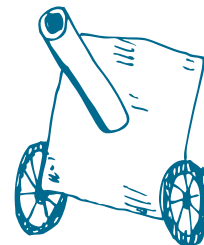

Werkblad 1

Luister naar het fragment over de uittocht van de inwoners van Millingen.

De inwoners van Millingen hadden helemaal niet verwacht dat ze moesten vertrekken. Zij dachten juist dat vrijheid dichtbij was! Ze zagen op 17 september duizenden parachutisten bij Groesbeek landen.

“Ik ging net de koeien halen 's middags om te melken. En de hele lucht was boven Groesbeek groen, geel.”

“Wij wisten dat ze daar geland waren, en wij hadden dan de hoop dat ze spoedig hier op aan kwamen.”

Vraag 1: De Millingse inwoners dachten dus dat het niet lang zou duren voordat de bevrijders in Millingen zouden zijn. En toch moesten ze weg. Dat moet voor de Millingse bewoners heel verwarrend zijn geweest. Wat zouden ze gevoeld hebben? Schrijf vijf verschillende emoties op.

Vraag 2: De luchtlandingen die de Millingse inwoners zagen waren het begin van Operatie Market Garden. Wat is Market Garden? En wat was het doel van de operatie?

De Millingse bewoners liepen naar het voetveer aan de Rijndijk. Op deze plek stonden in de ochtend van 20 oktober duizenden mensen uit Millingen, Leuth en Kekerdom met alle mogelijke spullen, varkens, kippen, fietsen, wachtend op de oversteek. Het was een droevige, regenachtige en koude dag, vertelde één van de inwoners: “Uren moesten we wachten eer we overgezet werden. Koud en nat en hongerig stonden we daar maar met de massa te wachten. En je huis moest je maar achterlaten met meubels en al en maar afwachten wat daar van overbleef.”

De inwoners wisten niet wat hen aan de overkant van de Rijn te wachten stond of waar ze heen zouden gaan.

“Het merendeel van de mensen was de eerste dag de rivier over. Van toe af begon elke groep zijn eigen weg te kiezen. Sommigen gingen in de richting van Tolkamer, anderen naar Aerdt. Het begin van de grote verstrooiing van de Millingse bevolking.”

De plaatsen waar ze terecht kwamen zijn bijvoorbeeld Tolkamer, Lobith, Zevenaar, Babberich, Emmerik, Wehl, Didam, 's Heerenberg, Azewijn, Terborg, Silvolde en Varsseveld. Ook kwamen mensen in Doetinchem en Lichtenvoorde. De inwoners vonden ook in kleine dorpjes zoals Beltrum, Zieuwent, Lielvelde en Vragender onderdak. In de Achterhoek vonden veel mensen een tijdelijk thuis, ze werden hartelijk ontvangen. Mensen die het minder goed troffen trokken verder naar het noorden van het land. Zij gingen helemaal naar Drenthe, Groningen en Friesland.

Vraag 4: Bekijk in de Bosatlas de kaart van Midden- en Noord-Nederland en bekijk de plaatsen waar de evacués terecht kwamen. Neem één van de verste bestemmingen, hoe ver was het naar deze plek? Gebruik hierbij de schaal van de kaart.

Vraag 5: Veel evacués gingen te voet op pad, want er waren maar een paar mensen in het dorp met paard en wagen. Je kunt je voorstellen dat het heel lang lopen is naar die plaatsen.

a. Hoe lang zou het lopen zijn?

---

b. Hoe zouden we vandaag de dag naar die plaatsen gaan?

Vraag 6: De mensen gingen op pad en moesten logeren bij vreemden. Zou jij het durven om bij vreemde mensen aan te kloppen voor onderdak? Zou je dat vervelend vinden? Of maakt het je niet uit?

De evacués kwamen bij veel verschillende huishoudens terecht. Families met andere gebruiken en gewoonten. In sommige gezinnen werd heel streng geleefd met de bijbel. Andere huishoudens waren wat vrijer en minder gelovig. De ene familie had eten in overvloed, de andere had bijna niets anders dan bloembollen. Maar ze moesten zich aanpassen, ze waren immers te gast. In oktober gingen de inwoners van Millingen weg van huis en pas in mei 1945 konden ze terug naar huis.

Vraag 7: Zou jij zes maanden bij andere gezinnen kunnen wonen? Leg je antwoord uit.

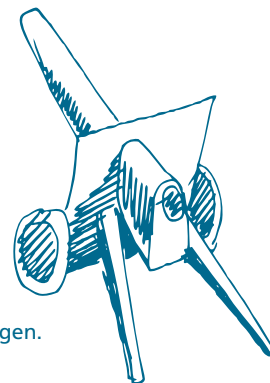

Werkblad 2

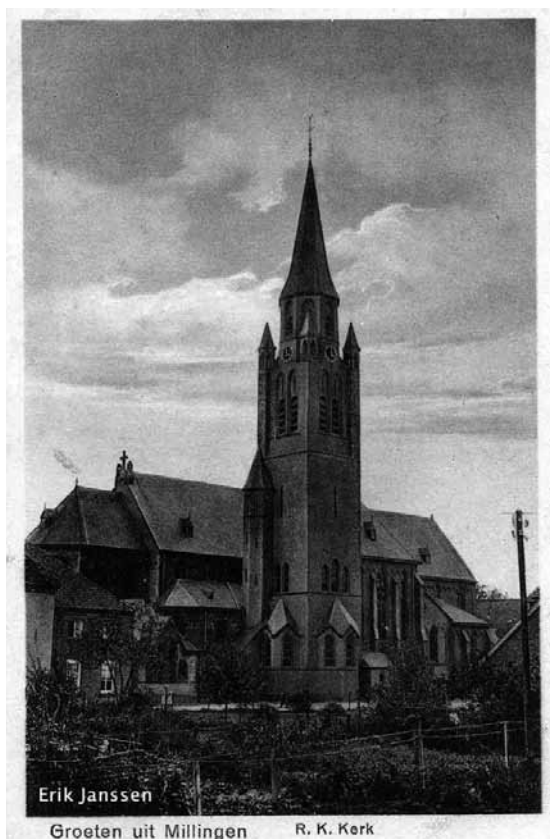
Start bij de kerk van Millingen (Schoolstraat 4)

De kerk stak altijd boven het dorp uit. Al van verre kon je de kerk zien liggen. Toen de bewoners in mei 1945 hun dorp naderden, zagen ze meteen dat er iets mis was in Millingen. De kerktoren was er niet meer.

Bekijk de foto's van de kerk. Op de linker foto zie je hoe de kerk er voor de oorlog uit zag. Op de rechter zie je hoe de bewoners de kerk aantreffen.

Vraag 1 In 1954 is de kerktoren weer opgebouwd, restaureren heet dat. Maar nu nog kun je, als je goed kijkt, de littekens zien. Loop naar de linker kant van de kerk, en bekijk de zijkant en de achterkant van de toren. Zie je de lijnen? Vanaf daar is de toren opnieuw opgebouwd. Teken in de oude foto van de kerk, de lijnen zoals je die op de toren kunt zien.

Herkomst foto: Erik Janssen

Herkomst foto: Stichting Margot van Boldrik Fonds

Maar de kerk was niet het enige kapotte gebouw. Heel Millingen was zwaar beschadigd. Van de 670 gebouwen waren maar 2 heel gebleven. Er waren 33 gebouwen onherstelbaar en 59 zwaar beschadigd. 576 gebouwen hadden lichte schade. Op geen enkel dak lagen nog alle pannen, de ramen waren gebroken en de gordijnen flapperden naar buiten en de tuinen waren bezaaid met rommel.

De schade was aangericht door granaten, beschietingen en ontploffingen. Maar ook door het water. De Duitsers hadden Millingen namelijk onder water gezet. Toen de inwoners terug kwamen stonden de kelders van de huizen nog onder water.

Lees wat een bewoner van Millingen daarover vertelde:

"We konden hier niet slapen. Hier was niks. Het was een grote smeerboel in huis, o wat was dat vuil. Water brengt een hele hoop viezigheid mee, heel erg. En overal hoorde je piepen, muizennesten."

Vraag 2 Dat moet een extra teleurstelling zijn geweest voor de inwoners. De ravage was daardoor nog groter. De meeste mensen verstopten of begroeven bij vertrek hun spullen. Wat denk je: Zouden ze nog veel van hun spullen terug hebben gevonden?

Vraag 3 Sommige huizen waren droog gebleven. Maar ook daar waren spullen verdwenen. Hoe kan dat? Wie zou dat weggehaald hebben?

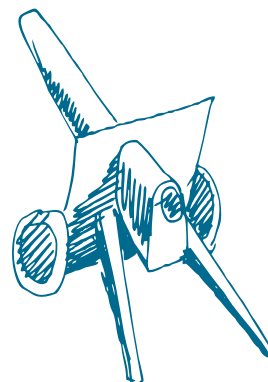

Ga naar hotel Stoffelen, nu heet het 'Millings Centrum' (Heerbaan 186)

Bekijk de foto's. Voor de oorlog zag het er uit zoals je ziet op de eerste foto.

Herkomst foto: Erik Janssen

Op deze foto zie je hoe het hotel is beschadigd in de oorlog.

Herkomst foto: Stichting Margot van Boldrik Fonds

Vraag 4

De Duitsers schreven vlak voor de bevrijding nog de woorden:

“Durchhalten, Kämpfen, Siegen” wat ‘volhouden, strijden en overwinnen’ betekent. Waarom zouden de Duitsers dit op de muur hebben geschreven?

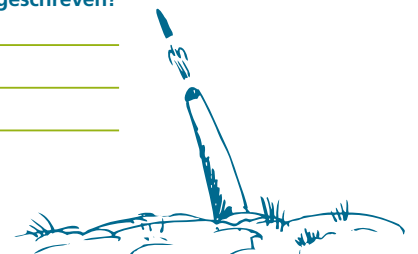

Vraag 5 Ook dit gebouw is direct na de oorlog gerestaureerd. Het ziet er bijna net zo uit als voor de oorlog. Maar lang niet alle gebouwen van voor de oorlog zijn blijven staan. Millingen is door de oorlog flink veranderd. Het zag er na de oorlog heel anders uit dan toen de Millingers het in oktober 1944 verlieten. Kijk om je heen: hoeveel gebouwen tel je die er voor de oorlog ook gestaan zouden hebben?

Ga naar het gemeentehuis van Millingen, Heerbaan 115. Daar staat een monument. Beantwoord hier de laatste vraag.

Vraag 6 Van wie zijn de namen die je ziet op het monument?

Vraag 7 Hoeveel namen tel je?

Vraag 8 Waarom staat dit monument hier?

Herkomst foto: Gemeente Millingen aan de Rijn

Antwoorden bij de werkbladen

Werkblad 1:

Vraag 1: Wat zouden ze gevoeld hebben? Schrijf vijf verschillende emoties op.
Bijvoorbeeld hoop, blijdschap, verwarring, onbegrip, verdriet, woede en angst.

Vraag 2: De luchtlandingen die de Millingse inwoners zagen waren het begin van Operatie Market Garden. Wat is Market Garden? En wat was het doel van de operatie?
Met Operatie Market Garden probeerden de geallieerden Nederland te bevrijden van de Duitsers. Parachutisten werden gedropt bij Arnhem en Nijmegen om daar de bruggen te veroveren. Zodat de versterking vanuit het zuiden door kon stoten naar het noorden.

Vraag 4: Bekijk in de Bosatlas de kaart van Midden en Noord Nederland en bekijk de plaatsen waar de evacués terecht kwamen. Neem een van de verste bestemmingen, hoe ver was het naar deze plek?
De leerlingen gebruiken de schaal van de kaart.

Vraag 5: Veel evacués gingen te voet op pad, want er waren maar een paar mensen in het dorp met paard en wagen. Je kunt je voorstellen dat het heel lang lopen is naar die plaatsen.

a. *Hoe lang zou het lopen zijn?*
Sommigen liepen dagen achter elkaar met korte overnachtingen op vreemde plaatsen. Anderen hadden geluk en vonden in Tolkamer of Lobith al voor een lange tijd onderdak. Mensen die helemaal naar Groningen gingen, waren soms wel weken onderweg.

b. *Hoe zouden we vandaag de dag naar die plaatsen gaan?*

Nu gaan we voor korte stukjes met de fiets of met de auto. Lange afstanden leggen we af met de auto of met de trein.

Vraag 6: De mensen gingen op pad en moesten logeren bij vreemden. Zou jij het durven om bij vreemde mensen aan te kloppen voor onderdak? Zou je dat vervelend vinden? Of maakt het je niet uit?

De Millingse bewoners voelden zich soms best bezwaard, ze wilden liever niet mensen belasten met hun problemen.

Vraag 7: De evacués kwamen in veel verschillende huishoudens terecht. Families met andere gebruiken en gewoonten. In sommige gezinnen werd heel streng geleefd met de bijbel. Andere huishoudens waren wat vrijer en minder gelovig. De ene familie had eten in overvloed, de andere had bijna niets dan bloembollen. Maar ze moesten zich aanpassen, ze waren immers te gast. In oktober gingen de inwoners van Millingen weg van huis en pas in mei 1945 konden ze terug naar huis. Zou jij zes maanden bij andere gezinnen kunnen wonen? Leg je antwoord uit.

Bespreek de antwoorden van de leerlingen.

Antwoorden werkblad 2:

Vraag 1 In 1954 is de kerktoeren weer opgebouwd, restaureren heet dat. Maar nu nog kun je, als je goed kijkt, de littekens zien. Kijk maar eens goed. Tekenen in de oude foto van de kerk, de lijnen zoals je die op de toren kunt zien.

De lijn is diagonaal, vanaf het midden van de toren te zien.

Vraag 2 Dat moet een extra teleurstelling zijn geweest voor de inwoners. De ravage was daardoor nog groter. De meeste mensen verstopten of begroeven bij vertrek hun spullen. Wat denk je: Zouden ze nog veel van hun spullen terug hebben gevonden?

Bijna alles was verdwenen.

Vraag 3 Sommige huizen lagen hoger en waren droog gebleven. Maar ook daar waren spullen verdwenen. Hoe kan dat? Wie zou dat weggehaald hebben?

Plunderaars, dieven, mensen die honger hadden, het waren Duitsers, maar ook geallieerden die dat deden. In Millingen heeft heel lang ook wantrouwen geheerst tegen een groep mensen die na het begin van de evacuatie (20 oktober 1944) mochten blijven om de werf te bewaken. Tegen deze groep die officieel mocht blijven is nogal wat wrok gerezen. Men verdacht deze groep ook van plunderingen.

Zeker wist men dat niet. Bespreek met de leerlingen wat ze daar van vinden.

- Vraag 4** De Duitsers schreven vlak voor de bevrijding nog de woorden: “Durchhalten, Kämpfen, Siegen” wat volhouden, strijden en overwinnen betekent. Waarom zouden de Duitsers dit nog op de muur hebben geschreven?
- De Duitsers hadden hoop, ze dachten dat ze door te vechten uiteindelijk toch nog zouden kunnen winnen.*
- Vraag 5** Ook dit gebouw is direct na de oorlog gerestaureerd. Het ziet er bijna net zo uit als voor de oorlog. Maar lang niet alle gebouwen van voor de oorlog zijn blijven staan. Millingen is door de oorlog flink veranderd. Het zag er na de oorlog heel anders uit dan toen de Millingers het in oktober 1944 verlieten. Kijk om je heen: hoeveel gebouwen tel je die er voor de oorlog ook gestaan zouden hebben?
- Bespreek de antwoorden van de leerlingen, kunnen ze een paar gebouwen noemen?*
- Vraag 6** Van wie zijn de namen die je ziet op het monument?
- Vraag 7** Hoeveel namen tel je?
- Bespreek hoeveel ze hebben geteld.*
- Vraag 8** Waarom staat dit monument hier?
- Uit de antwoorden van de leerlingen moet blijken dat ze hebben nagedacht over herinneren, over niet vergeten, over de gebeurtenissen en over vrede.*

Werkblad 3. 2 X 24 uur...

Er zijn geen foto's van de uittocht van Millingen. Wat overgebleven is, zijn de verhalen van mensen die de evacuatie hebben meegemaakt. Foto's zeggen vaak meer dan duizend woorden. Jullie gaan de situaties die zich voordeden tijdens de evacuatie van Millingen in beeld brengen. Dit wordt jullie monument over de uittocht van Millingen.

De opdracht is:

Maak een fotostrip, een stripverhaal van foto's.

Dat doe je in de volgende stappen:

1. lezen van de teksten
2. het maken van een woordweb
3. het maken van een plan van aanpak
4. scènes aankleden
5. foto's maken
6. presenteren

Er zijn vier verhalen. Bij elk verhaal maken jullie één foto. Kies net dat stukje uit de tekst dat je het meest sprekend vindt of dat je het beste kunt uitbeelden. Je mag natuurlijk meer foto's maken. Maar zorg er voor dat je uiteindelijk één foto kiest, zodat je fotostrip straks bestaat uit vier foto's.

Stap 1. Lezen

Lees onderstaande teksten samen goed door. Het zijn waargebeurde verhalen van Millingse inwoners die de uittocht hebben meegemaakt.

Tekst 1. De oproep

Weken verliepen en 't was de vijfde week dat het zeer onrustig werd in het dorp. Er werd zo raar gemompeld. Men praatte van evacueren. Omdat er zoveel gepraat werd,

trok men zich er niks van aan. Maar woensdags werd anders gepraat. Om drie uur zou het afkomen of we weg moesten of niet. 't Ging tegen drie uur. De één zei 't is zeker, wij moeten weg, en de ander zei van niet. Maar het was drie uur en wij wisten genoeg. Wij moesten vluchten! Om vier uur kwam de 'Grüne Polizei' huis aan huis af, met een papier waarop stond dat wij direct moesten beginnen met pakken om zo gauw mogelijk te vertrekken: 'Binnen 2x 24 uur haben Sie Ihren Hof zu verlassen'. We vreesden het wel, maar dit overviel je wel. Zo gauw had je het eigenlijk nog niet verwacht.

Tekst 2. Inpakken

Het was zaak nu zo snel mogelijk zo veel mogelijk in te pakken en op te bergen. Binnen twee dagen. Geduldig overwegen wat mee te nemen en wat hier te laten was er niet meer bij (...) Wat moet je meenemen? Waar kwam je terecht? We dachten natuurlijk allemaal, dat het maar voor twee of drie weken zou zijn. Daarom verstopten we de voornaamste kleren en dingen. Onder de voorkamervloer hadden we alle porselein en glaswerk, alle weckflessen, en zo nog allerhande dingen als het goede vloerkleed en tafelkleed, instrumenten en gereedschappen en alle bedden en gestikte dekens.

Maar wat moeten we dan allemaal meenemen? Stel dat we maar twee weken weg zijn, dan kunnen we toch ook een heleboel hier laten?

Vader: Misschien zijn we wel langer weg en duurt die hele evacuatie wel een maand, of twee maanden. Dan wil je toch niet hebben dat de moffen hier alles leeggehaald hebben?

Moeder: Duitse soldaten stelen niet, en iedereen is weg, dus het blijft wel waar het ligt of staat.

Vader: We nemen zoveel mogelijk mee! En wat we niet

meenemen kunnen, verstoppen we of ga ik nog persoonlijk begraven!

Jan: Maar pap, iedereen heeft het erover. Wat betekent dat dan eigenlijk: evacueren?

Vader: Jongen, ik had er ook nog nooit eerder van gehoord! Dat betekent dat de Pruisen ons het huis uitzetten! We moeten onze spullen pakken, de Waal over en naar de paters in Babberich. Ondertussen staat het vee hier gewoon op stal en kijkt er niemand naar om! Daar hebben we dan zo hard voor gewerkt!

Lies: Vader, ik heb het linnengoed allemaal bij elkaar gebonden en in de koffers gedaan. D'r kan niks meer bij.

Vader: Heb je mijn zondagse pak er ook bij gedaan? En voor iedereen een verschoning?

Lies: Ik heb twaalf stapeltjes gemaakt. Iedereen heeft twee verschoningen (onderbroeken) en een extra trui. Voor Geert en Doortje heb ik nog een paar extra luiers ingepakt.

Moeder: Ik heb hier ook nog stopgoed en zeep? Hoe krijgen we dat allemaal in godsnaam mee?

Vader: We pakken de kinderwagens helemaal vol, de koffers kunnen op de fietsen vastgebonden worden en onze Jan en Toon kunnen samen met mij de kruiwagen duwen. Alles wat een wiel heeft, nemen we mee!

Tekst 3. Op weg

20 oktober. Families gingen samen op weg. De meesten liepen naar de dijk. Zwijgend. Oorlogsgeluiden, knorrende varkens, zenuwachtig blaffende honden. Onderweg zien ze anderen, familie. Groepen werden gevormd. Samen wachtten ze op de overtocht, de meesten verzamelden zich aan de dijk bij Millingen om overgezet te worden. Dat was een ontmoedigende ervaring. Een ding kan ik niet vergeten: we waren aan de overkant en daar was de vrouw van de pater, ze was al oud. Op een gegeven moment stond ze stil en ze zei tegen ons: 'Mensen, nou moet je even allemaal omkijken, zie je de Millingse kerktoren, die zie je niet weer dadelijk. Die zie je nu voor 't laatst.' En inderdaad, het was zo, daar hebben we ook nog even gebeden daar, met z'n allen.

Moeder: Lies, Lies, hou jij Doortje en Geert bij je? Jan, help vader met die fiets. Wie kan mij helpen met de kinderwagen?

Vader: Piet de Prol is d'r ook, Hemke de Jeuk heb ik gezien. De hele Knienepol staat bij elkaar. Rokers, Jansen en ook 'de Kreai' met familie. Jan en Lien van der Laak en ook de Pèerdeboer.

Moeder: Ik heb liever dat je mij helpt in plaats van rond te kijken. Dat wiel van de kinderwagen loopt niet.

Jan: Zag je dat moe? D'r viel zomaar een varken van die boot. Die vinden ze nooit meer terug.

Moeder: Maakt mij niks uit. Wij zien onze biggen ook niet meer terug. Vader heeft ze losgelaten. Kom wij zijn aan de beurt! Kom! Til die kinderwagen eens op. Kijk uit! Niet zo trekken.

Tekst 4. Bij vreemden

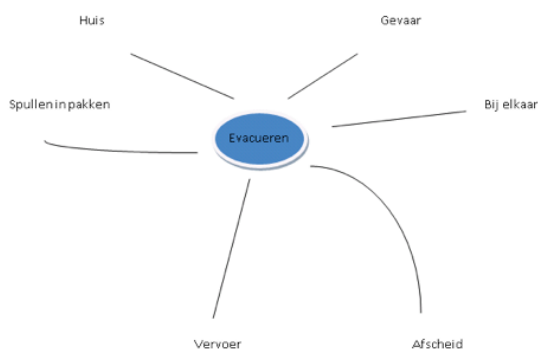
De omstandigheden waarin de evacues terecht kwamen verschilden nogal. Gelukkig woonden altijd wel wat familie of bekenden in de buurt, maar je bleef afhankelijk, van mensen die je niet kende, van mensen die je in het begin nauwelijks verstond, mensen die niets van Millingen afwisten. De Millingsen die in Tolkamer en omgeving waren blijven steken zaten nog zo'n beetje in de eigen omgeving, het was niet echt vreemd. Heel anders was de toestand in het Noorden. Van het oorlogsgeweld merkten de mensen weinig, maar de omgeving was volkomen onbekend. Heel andere mensen, andere gewoonten, weinig begrip voor elkaar. En thuis was heel ver weg, je hoorde er niets van. (...)

Bij de mensen waar we terecht gekomen waren, hadden ze een grote witte tafel en acht kinderen. Op een avond ging de vrouw des huizes pannenkoeken bakken. Het hele stel zat om de tafel, maar die tafel stond een heel eind van het fornuis. Ze was aan het pannenkoeken bakken. En als er een klaar was, slingerde ze en dan kwam zo'n pannenkoek naar de tafel aanzeilen, de grootste acrobatiek die ik ooit gezien had.

Stap 2. Woordweb

Bij ieder stukje tekst maken jullie een foto. Het is belangrijk dat je weet wat je wilt laten zien met je foto. Maak een woordweb per tekst op een A4tje. Neem een kernwoord uit de tekst en schrijf in het woordweb wat daar bij hoort. Bedenk minimaal tien woorden.

Bijvoorbeeld:

Stap 3. Plan van aanpak

Jullie hebben het belangrijkste per verhaal opgeschreven. Nu is het belangrijk om het plan verder uit te werken. Wie gaat wat doen? Bekijk samen wat er gebeurt op de foto. Dat doe je door na te denken over de volgende vragen (schrijf je plan op):

- Wie** Welke mensen komen er in dit verhaal voor? Wie gaat deze mensen spelen en wie maakt de foto?
- Wat** Om welke gebeurtenis gaat het? Kijk goed naar de woorden die je in het woordweb hebt opgeschreven. Wat heb je allemaal nodig? Welke voorwerpen heb je nodig? Hoe kom je aan die voorwerpen?
- Waar** Op welke locatie speelt dit verhaal zich af? Is dat in een woonkamer, of buiten?
- Hoe** Hoe ga je de foto maken? Vanuit welke positie? En hoe kijk je op de foto: welk gevoel beeld je uit? Je gezichtsuitdrukking is heel belangrijk, let daar op.

Stap 4. Scènes aankleden

Nu jullie een plan van aanpak hebben gemaakt, kunnen jullie aan de slag. Zorg dat je alle spullen bij je hebt. Verdeel de rollen: een aantal groepsleden beelden het verhaal uit, er is één regisseur en er is één fotograaf. Zorg dat je afwisselt, zodat iedereen een keer op de foto staat!

Stap 5. Foto's maken

Ga aan de slag met het maken van de foto's. Gebruik de tips uit het lijstje.

Tips bij het maken van een foto:

Zorg voor voldoende licht, maar fotografeer niet tegen de zon in. Als je in een donkere ruimte staat, gebruik dan de flits.

Je kunt wisselen van perspectief. Bijvoorbeeld het kikvorsperspectief: hierbij fotografeer je van onder af.

Je kunt er ook voor kiezen om een zwart-wit foto te maken, dit kun je instellen op je camera of later bewerken op de computer.

Houd je vinger niet voor de lens!

Stap 6. Presenteren

Print de foto's die je gemaakt hebt uit en kies daar de beste uit. Zorg dat je één foto per verhaal hebt. Deze ga je aan de klas presenteren. Vertel waar je verhaal over gaat en waarom jullie voor dit verhaal gekozen hebben. Laat ook je woordweb zien aan de klas en vertel waarom je tot bepaalde keuzes gekomen bent.

Literatuur:**Citaten:**

- Millingen op drift. 50 jaar geleden Millingsen vertellen hun geschiedenis van oorlog en evacuatie / door Jan G. Smit / Uitgave van Heemkundekring 'De Duffelt' Millingen aan de Rijn 1994

Naslagwerk:

- 214 Dagen van huis en haard. De evacuatie van een Millings gezin. Ervaringen en belevingen van oorlogsgeweld, dagelijks opgeschreven door N. Willemse september 1944-mei 1945 / door J. Houkes / Uitgave De Rozet – Beek-Ubbergen 1994
- In water en vuur. Ubbergen en Millingen 1940-1945. Strijd en bevrijding in Heuvelrad en Polderland ten oosten van Nijmegen / door Margot van Boldrik en Daaf Wijlhuizen / Uitgave De Gooise Uitgeverij Weesp 1984.

Foto's:

- Archief van Margot van Boldrik.
- Erik Janssen (www.erikjanssen.demon.nl)

Met dank aan:

Jan Smit, auteur van het boek Millingen op drift.

Stichting Margot van Boldrik Fonds

Erik Janssen

Frank van den Bergh, Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

Dit is een uitgave van:

Stichting Liberation Route Europe

Postbus 156

6660 AD Elst

www.liberationroute.com

Ontwikkeling en samenstelling:

EDU-ART:

Maud Heldens

Janneke Bonekamp

Ben Bregman

Sjanne Emans

Elsebeth Hoeven

Vormgeving:

Giesbers Communicatiegroep, Velp

Met medewerking van:

Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme

Regionaal Bureau voor Toerisme Arnhem Nijmegen

Veluws Bureau voor Toerisme

Airborne Museum 'Hartenstein'

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

EDU-ART

Zeelandsingel 40

6845 BH Arnhem

Postbus 301000

6803 AC Arnhem

www.edu-art.eu

De Liberation Route is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van de Provincie Gelderland en gemeenten in Gelderland, Utrecht en Noord Limburg.

